

هنر در جهان اسلام (قسمت دوم)

مهدی رحیم پور

در شماره قبلی «آینه خیال»، مدخل‌های مربوط به معماری تا جلد پنجم «دانشنامه جهان اسلام» معرفی و بررسی شد. در این شماره قسمت دوم بحث قبلی، یعنی مدخل‌های مربوط به معماری از جلد ۶ تا ۱۱ معرفی و بررسی می‌شود.

مساجد

تاری خانه: مسجدی متعلق به نیمه قرن دوم واقع در جنوب شرقی دامغان. این مسجد را به خاطر ستون‌های متعددی که دارد، «چهل ستون» هم گفته‌اند. ظاهراً پس از مسجد فه رج، تاری خانه قدیمی‌ترین مسجد بر جای مانده در ایران است. این بنا، مطابق با طرح عربی، دارای حیاط تقریباً مربع و بدون حوض است. تاری خانه در اصل ۳۴ ستون داشته که اکنون ۲۶ شبستان و برخی ستون‌ها باقی مانده است. محراب مسجد نیز دارای قوسی مازه دار و عمیق و پلان مستطیل شکل است که ارتفاع آن ۳۳۵ و عرض آن ۱۴۲ سانتی متر است. در ساختمان این بنا، به غیر از آجر از چوب هم به مقدار کم استفاده شده است. هیچ پله‌ای در میان کف رواق‌ها و کف صحن وجود ندارد. به نظر می‌آید که تمام سطح بنا همیشه یکدست بوده و کف قسمت‌های مسقف هم مانند قسمت‌های دیگر فقط خاک بوده و مفروش به سنگ و آجر و... نبوده است. گفته می‌شود همه عوامل و عناصر معماری مسجد تاری خانه جز طرح عربی آن، ادامه سنت معماری ساسانی است؛ نظیر شیوه طاق زنی، استفاده از پوشش‌های گهواره‌ای، قوس‌های تخم مرغی کمی‌به‌تیزی متمایل شده، ستون‌های قطور و سرستون نازک به عنوان پایه قوس‌ها و... اداره کل باستان‌شناسی این مسجد را در سال ۱۳۱۰ به ثبت رساند. نویسنده این مدخل نگار ذیلابی است.

جامع تلمسان: از مساجد اولیه دوره رباطون است. این مسجد را یوسف بن تاشفین، دومین فرمانروای رباطون، پس از استیلا بر تلمسان در ۴۷۵ بنا نهاد. جانشین او علی بن یوسف از حدود ۵۳۰ تا ۵۳۳ آن را توسعه داد و تزئین کرد. نقشه مسجد به شکل مستطیل است و قطعه مثلث شکلی از گوشه غربی آن حذف شده است. طبق شواهد موجود در بنا، ساخت این مسجد در سه مرحله صورت گرفته است. ابتدا به دستور یوسف بن تاشفین شبستان ساخته شد. در مرحله دوم، زیر نظر علی بن یوسف گنبد جلو محراب با کتیبه‌ای به تاریخ ۵۳۳ ساخته شد. در سال ۶۳۳ در دوره عبدالودادیان نیز قسمت شمالی مسجد احداث گردید که شامل حیاط و فرش اندازهای اطراف آن است. گچ بری محراب این مسجد، که بخشی از آن بیرون دیوار قبله قرار گرفته، قابل توجه است. مناره مسجد نیز به سبک مسجدهای شمال آفریقا چهار گوش است و در ضلع شمالی قرار دارد. این مدخل نیز توسط اکرم ارجح به رشته تحریر در آمده است.

جامع تینمل: از نخستین مساجد موحدون در تینمل مراکش. این مسجد را عبدالمؤمن بن علی، اولین خلیفه موحدون، در غرب این شهر بنا کرد.

بنا بر شواهدی، پیش از آن محمدبن عبدالله تومرت، مؤسس موحدون، مسجد کوچکی در این محل ساخته بود که به گزارش ابن خلدون در کنار خانه‌اش قرار داشت و پس از مرگ جنازه او را در آن مسجد دفن کردند. این مسجد مستطیل شکل از آجر و گچ ساخته شده و مشتمل است بر شبستان و صحن. محراب این مسجد به سبب تناسب در تزئینات از زیباترین محراب‌های عصر موحدون به شمار می‌آید. مسجد تینمل دارای هفت ورودی است که در هر دیوار جانبی سه در با طاقنمای برجسته قرار دارد. سقف مسجد، که اکنون بیشتر قسمت‌هایش فرو ریخته، سفال پوش بوده است. این مقاله را نیز اکرم ارجح نوشته است.

جامع کبیر: مسجد جامع شهر سامرا که در دوره متوکل عباسی ساخته شد. بنای این مسجد در سال ۲۳۴ق آغاز شد و در سال ۲۳۷ پایان پذیرفت. مناره حلزونی شکل مسجد، معروف به ملویه که سبب شهرت این بنا گردیده و نیز بقایای سایر قسمت‌ها، امروزه در حدود یک کیلومتری شمال شهر سامرا قرار دارد. دیوارهای مسجد آجری است. در دیوارهای شرقی و غربی هر کدام دوازده و در دیوارهای شمالی و جنوبی هر کدام هشت باستیان قرار دارد. جامع کبیر دارای شانزده ورودی با عرض‌های متفاوت بوده که فقط آجرکاری بالایی ورودی مرکز دیوارشمالی باقی است. در تزئینات مسجد از گچ بری و کنده کاری روی چوب استفاده شده است. گچ بری‌ها اغلب در تزئین محراب و نمای بیرونی به کار رفته است. سالم‌ترین و مهم‌ترین بخش جامع کبیر منار حلزونی شکل آن است. برخی ویژگی‌های منار جامع کبیر، نظیر ماریچی بودن، ارتفاع زیاد و بنای آن در مکانی جدا از مسجد باعث شده که درباره منشأ آن نظرات متفاوتی بیان گردد. گروهی این بنا را متأثر از زیگورات‌های بین‌النهرین و گروهی نیز آن را تحت تأثیر برج‌های ایرانی از قبیل برج شبیه دار فیروز آباد فارس دانسته‌اند. این مقاله توسط اکرم ارجح نوشته شده است.

مسجد جمکران: مسجدی منسوب به امام زمان (عج) در محدوده روستای جمکران قم. به استناد کتیبه مورخ ۱۱۶۷، مسجد پیش از دوران افشاریه ساخته شده است، ولی از ویژگی‌های عصر صفوی در مسجد جمکران اطلاعی در دست نیست. در حال حاضر مسجد دارای شش ورودی به صحن، از شش جهت است. ایوان ورودی مسجد تماماً مزین به کاشی‌های معرق در بدنه و لچکی‌ها و مقرنس کاری در سقف است و از طریق سه ورودی به شبستان راه دارد. مناره‌های طرفین ایوان مسجد نیز مزین به کاشی معرق و به شکل چند وجهی در قسمت‌های تحتانی، مدور در ساقه و گلدسته‌های در قسمت فوقانی است. محراب نیز تماماً کاشی کاری شده و در سقف مقرنس کاری دارد. مجموعه مسجد جمکران دارای چند حسینیه، بازارچه، زائرسرا، ساختمان اداری و غیره است. مسجد جمکران در دانشنامه توسط کاظم عرب معرفی شده است.

مسجد جنابی احمد پاشا: یگانه اثر سنان معمار در آنکارا. این مسجد را جنابی احمد پاشا، که در زمان سلطان سلیمان قانونی بیگلربیگی آناتولی در آنکارا بود، در سال ۹۷۳ هجری احداث کرد. مسجد مربع شکل با گنبدی بر فراز آن است. این بنا از سنگ تراشیده ساخته شده و چون روی زمین شیب دار قرار گرفته، جانب میانی بزرگ‌تر از بقیه است. نمای بیرونی بنا از سنگ تراشیده منظم ساخته و با لبه‌ای برجسته و پلکانی به شکل سه ردیف گچ بری، به دو قسمت تقسیم شده است. نقش و نگار محراب، منبر مرمرین و منار دو طبقه مسجد، ساده است. طبق اظهارات سعدا قالفازاده، نویسنده ترک مدخل، مسجد جنابی احمد پاشا یکی از نمونه‌های جالب معماری عثمانی با شیوه‌ای متفاوت، یعنی بنایی تک گنبدی، در روزگار سنان معمار است و به عنوان یگانه نمونه معماری سنتی عثمانی در آنکارا، جایگاه مهمی دارد.

مسجد جیوشی: اولین مقبره از دوره فاطمیان در قاهره و نام آن، طبق کتیبه مرمرینی در مدخل بنا، از اسم سازنده‌اش، امیرالجیوش بدر الجمالی، وزیر مسیحی مستنصر فاطمی، گرفته شده است. دیواره‌های مسجد از سنگ و سایر قسمت‌ها، مانند طاق‌ها و گنبدها و سقف‌ها از آجر است.

ورودی مسجد با دری ساده و بدون تزئین، در بخش پایین منار مسجد، که بر روی مسجد قبله قرار دارد، جای گرفته است. شبستان که بیش از نصف مساحت مسجد را شامل می‌شود، از شش محوطه مربع شکل تشکیل شده است که در دو فرش‌انداز موازی با دیوار قبله قرار گرفته اند. از نکات شایان توجه در مسجد جیوشی، وجود دو اتاق کوچک با گنبد و محراب و عرض کمتر از یک متر بر بام مسجد است که به درستی مشخص نیست به چه منظور ساخته اند. اکرم ارجح معتقد است مسجد جیوشی با ساختار مسجد/مقبره، که در دوره فاطمیان شکل گرفت تناسب بیشتری دارد.

تکیه‌ها و آرامگاه‌ها

تکیه دولت: یا تکیه همایونی دولتی، تکیه قصر و تکیه بزرگ شاهی، بنایی که برای اجرای تزییه و برگزاری مراسم سوگواری و روضه خوانی ایام عاشورا در تهران برپا شد. ساخت آن از ۱۲۸۵ تا حدود ۱۲۹۰ ق به طول انجامید. این تکیه را دوستعلی خان معیر الممالک به فرمان ناصرالدین شاه و با صرف سرمایه‌ای بالغ بر سیصد هزار تومان بنا کرد. این بنا در ضلع جنوب شرقی باغ گلستان و در جنوب غربی شمس‌العماره قرار داشت. ساختمان تکیه دولت مدور و آجری به قطر تقریبی ۶۰ متر و به ارتفاع ۲۴ متر بود. این تکیه سه ورودی داشت: ورودی اصلی و بزرگ در ضلع شرقی تکیه برای مردان، با دری دو لنگه و سردری جناغی، ورودی ضلع غربی برای زنان، از سمت میدان ارگ با سر در جناغی و شش مناره کوچک در دو طرف که با کاشی معلقی پوشیده شده بود؛ ورودی سوم راهرو پر پیچ و خم و تاریکی بود که قسمت شاه نشین تکیه را به ضلع جنوبی کاخ گلستان وصل می‌کرد و شاه برای ورود به تکیه از آن می‌گذشت. بر اساس وصف‌هایی که از فضای داخلی تکیه دولت برجا مانده است، می‌توان گفت که تزئین در آن بیش از معماری کلی و نمای بیرونی اهمیت داشته است، به ویژه استفاده از شمعدان‌های چند شاخه و دیوار کوب‌ها و چلچراغ‌ها و شمع‌ها و مانند اینها که نورپردازی فضای تکیه را چشمگیر می‌کرد. این تکیه که آن را نماد تهران دوره ناصری دانسته اند تا پایان دوره قاجار برپا بود، چنان که جنازه مظفرالدین شاه در

مراسم باشکوهی به آنجا حمل شد و تا انتقال آن به عتبات در همان‌جا بود. این مقاله توسط افسانه منفرد نوشته شده است.

تاج محل: مجموعه آرامگاهی در هند. در قرن یازدهم هجری به فرمان شاه جهان، پنجمین پادشاه گورکانی هند، آرامگاهی برای همسرش ارجمند بانو (ممتاز محل) در شهر آگره ساخته شد. براساس تحقیقات قنبر علی رودگر، نویسنده مقاله، یک معمار لاهوری به اسم لطف الله بن احمد در اشعاری ساخت تاج محل را به پدرش نسبت داده است. بر اساس کتیبه داخل عمارت آرامگاه و کتیبه ورودی نمای غربی آن، بنای آرامگاه در ۱۰۴۸ به اتمام رسیده، اما تکمیل بناهای وابسته به آن تا ۱۰۵۲ به طول انجامیده است. از ۱۰۴۱ تا چهارده سال هر ساله شاه جهان در تاج محل مراسم عرس به جا می‌آورد که شامل آیین‌هایی جهت استغفار برای متوفی بود. تاج محل در انتهای محدوده‌ای مستطیل شکل و دیوار کشی شده بر ساحل رود جمنا بنا شده است. طرح مربع شکل آرامگاه به دلیل گوشه‌های یخ دار آن به صورت یک هشت ضلعی نامنتظم، معروف به «مثنی بغدادی» درآمده است. در هر یک از چهار جهت اصلی بنا یک ایوان یا پیش طاق بزرگ به ارتفاع ۳۲/۲۴ متر به چشم می‌خورد. مقرنس‌های مرمرین پیش طاق‌ها از چشم نوازترین تزئینات بنا به شمار می‌رود. بر بالای قسمت مرکزی بنا، گنبد بیازی شکل بزرگی هست که ارتفاع آن از سطح زمین ۷۴/۱۰ متر و از سطح سکوی مربع ۶۷/۱۰ متر است. شکل بیازی و دو پوستگی این گنبد، تلفیق معماری ایرانی و هندی را نشان می‌دهد، ولی میل هلالی شکل نوک این گنبد و بقیه گنبد‌های بنا یادآور سبک گنبد‌های عثمانی است. در دو سوی عمارت منار، بر کناره‌های غربی و شرقی سکوی مستطیل، دو ساختمان کاملاً همانند و متقارن، یکی مسجد و دیگری مهمانخانه، با سنگ بزرگ ساخته اند. در تاج محل چند اصل مهم معماری، از جمله اصل سلسله مراتب و اصل تقارن و اصل مرکزیت جلوه‌ای ویژه دارد. تاج محل مقبره مقدسی نیست اما وجود برخی علائم و نمادهای مورد تقدیس در باورهای سنتی و معتقدات مذهبی در طراحی و ساختمان تاج محل، سبب برخورد تقدیس‌گرایانه برخی محققان شده است.

گنبد جلیبه: بنایی در کرمان متعلق به دوره سلجوقیان. نام گنبد نخستین بار در «تذکره الاولیا» یا «مزارات کرمان» محرابی کرمانی آمده است. این بنا «گنبد گنج» و «گنبد گبری» نیز نامیده شده است. نقشه بنا از داخل و خارج هشت ضلعی است. مصالح ساختمان سنگ لاشه و ملاط سختی با مخلوطی از آهک و ماسه است. افسانه منفرد، نویسنده مقاله در ادامه به ویژگی‌های معماری با جزئیات آن پرداخته است.

تخت فولاد: گورستانی معروف در اصفهان. تخت فولاد از دوره الجایتو گورستان بوده است و تا اواخر دوره صفوی، «مزار بابا رکن الدین» نیز خوانده می‌شد. تخت فولاد در زمان صفویه از قبرستان‌های دوازده گانه اصفهان بود و در آن چهار صد تکیه و بقعه ساخته شده بود. در طی سال‌ها، تعداد زیادی از تکیه‌ها و قبرهای تخت فولاد تخریب شده است. تخت فولاد گنجه‌ای است از آثار مختلف هنری، از جمله معماری، گچ بری، کاشی‌کاری، خوشنویسی، حجاری، شعر و ماده تاریخ. نقاشی از دوره‌های مختلف در اصفهان، نگارگری، طراحی و نقش‌اندازی قبور بزرگان و خطوط نوشته شده بر صدها سنگ قبر، از آثار ارزشمند این گورستان در دوره‌های مختلف است. این مقاله توسط سیدعلی اصغر میرخلف به رشته تحریر در آمده است.